

Μέσα στους ὠκεάνειους καὶ ἀβυσσαλέους κόσμους τῆς κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου, τῆς κριτικῆς τοῦ πραχτικοῦ λόγου, τῆς κριτικῆς τῆς κριτικῆς δύναμης, τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν, τῆς θρησκείας τοῦ καθαρῦ λόγου, τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα βυθίζεται σὲ δέος κι' ἔκσταση καὶ ἄπειρη κατά-
 νυξη θρησκευτικὴ κι' ἔχει τὸ αἶσθημα, πὼς βρίσκεται μέσα στὸ ἄπειρο τῆς πνευματικῆς δημιουργίας κι' ἐνορᾷ τὸν κόσμο καὶ τὸ σύμπαν στὴν ἀπόλυτη μορφὴ του καὶ στὴν ὑπέρχρονη κι' αἰωνία οὐσία καὶ ψυχὴ του! «Ὁ Κάντ δὲν εἶναι ἓνα φῶς τοῦ κόσμου, ἀλλ' ὀλάκερο λαμπερὸ ἡλιακὸ σύστημα» ἔγραφε σὲ φίλο του ὁ μεγάλος συγγραφέας τῆς Γερμανίας Jean Paul ὕστερ' ἀπὸ τὸ διάβασμα τῆς κριτικῆς τοῦ πραχτικοῦ λόγου. «Εἶπε ὁ θεὸς γεννηθῆτω φῶς! κι' ἐγένετο ἡ Καντιανὴ φιλοσοφία!» ἀναφωνοῦσε ὁ Fernow, ξακουσμένος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης βιογράφος καλλιτεχνῶν. «Ἡ κριτικὴ τοῦ πραχτικοῦ λόγου εἶναι ὁ ἥλιος τοῦ σύμπαντος» ἔγραφε ὁ C. Reinhold, καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας κι' ἐκλαϊκευτῆς στὴ Γερμανία τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας. «Ὁ Κάντ εἶναι δεῦτερος Χριστὸς καὶ νέος Μεσσίας τοῦ κόσμου» ἀναφωνοῦσαν ἐπάνω στὸν ἐνθουσιασμό τους ὁ Chr. G. Schütz, ὁ C. Reinhold, ὁ Δανὸς Baggesen καὶ ἄλλοι καὶ ὁ πρῶτος ἤθελε νὰ ιδρύσῃ μιὰ νέα θρησκεία ἐπάνω στὴν κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου.

Οἱ λόγοι αὐτοὶ πνευματικῶν κορυφῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα φανερώνουν τὸ πνευματικὸ θάμπος καὶ τὸ ἠθικὸ δέος τοῦ πνευματικοῦ καὶ ὅλου τοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μπρὸς στὴ λάμψη τῆς κοσμογονικῆς φιλοσοφικῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Κάντ καὶ μπρὸς στὸ ἡλιακὸ φεγγοβόλημα τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προσωπικότητάς του καὶ τῆς ἡρωϊκῆς καὶ θεϊκῆς ἠθικῆς ζωῆς του!

Τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ ὑψώνεται στὶς αἰώνιες κορυφές τῆς ζωῆς, ἀγγαλιάζει ἀπὸ τὰ ὕψη αὐτὰ ὅλο τὸν κόσμο καὶ πραγματοποιεῖ τὸν ὑπέρτατο καὶ θεῖο σκοπὸ τῆς φιλοσοφίας ὡς καθαρῆς καὶ ἀπόλυτης ἐπιστήμης τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, ὡς ἐπιστήμης πνευματικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ λυτρωμοῦ!

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι καθαρὴ ὑπερβατικὴ φιλοσοφία, στὸ ἀπόλυτο νόημα, μεταφυσικὴ καὶ μόνο μεταφυσικὴ στὴν οὐσία της. Ὁ Κάντ εἶναι κυρίως μεταφυσικὸς καὶ ἡ ἀπόλυτη πνευματικὴ βεβαίωση καὶ κριτικὴ ἀπόδειξη τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητάς τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ κόσμου εἶναι τὸ ὑψηλότερο φτερούγισμα τοῦ τιτανικοῦ πνεύματός του καὶ τὸ κέντρο καὶ ὁ ὑπέρτατος καὶ μοναδικὸς σκοπὸς ὅλης τῆς ὑπερφυσικῆς πνευματικῆς δημιουργίας του.

Τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ πέρασε ἀπ' τὸν κόσμο ὅπως τὸ πνεῦμα τῶν μεγάλων μεταφυσικῶν τοῦ κόσμου, ποὺ ἐχάρισαν στὴν ἀνθρωπότητα τὶς ὑψηλές κι' αἰώνιες λυτρωτικὲς ἰδεαλιστικὲς μεταφυσικὲς κοσμοθεωρίες τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς ζωῆς!

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι σταθμὸς στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου. Μὲ τὴν Καντιανὴ φιλοσοφία ἀρχίζει μιὰ νέα ἐποχὴ στὴν παγκό-

σμο φιλοσοφία. Ὁ Κάντ εἶναι τὸ τέλος ἑνὸς κόσμου καὶ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς ἄλλου κόσμου καὶ μιᾶς ἄλλης πνευματικῆς ἐποχῆς. Εἶναι τὸ τέλος τοῦ δογματικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς δογματικῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ κριτικοῦ πνεύματος καὶ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ ὑψηλότερος σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι ὁ φωτισμὸς τοῦ μεταφυσικοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς. Στὸ φῶς ὅμως τοῦ κριτικοῦ νοῦ ὁ Κάντ βλέπει καὶ θέτει μ' ἐντελῶς νέο τρόπο, καθαρὰ κριτικῶς, τὰ αἰώνια προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ φωτίζει τοὺς πνευματικοὺς δρόμους τοῦ κόσμου πρὸς τὶς ὑπεργήινες σφαῖρες τῆς ὑπερβατικῆς φιλοσοφίας μὲ ἄπειρο καινούριον φῶς. Ὁ Κάντ θεμελιώνει τὴ μεταφυσική, ὡς καθαρὴ φιλοσοφία τοῦ υπεραίσθητου, ἐπάνω σὲ ἀσάλευτα ἐπιστημονικὰ βῆθρα.

Ἡ οὐσία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι ὁ ἀπόλυτος ἀντικειμενικὸς μεταφυσικὸς ἰδεαλισμὸς. Οἱ μεγάλες ὅμως δυνάμεις τοῦ Καντιανισμοῦ εἶναι ὁ κριτικισμὸς, ὁ νοολογισμὸς καὶ ὁ ἠθικισμὸς.

Ἡ ὑψηλὴ πνευματικὴ δημιουργία εἶναι πάντα πνευματικὴ ἀποκάλυψη καὶ λύτρωση! Ἡ ζωὴ ὡς λύτρωση μέσα στὴ δημιουργία καὶ μέσ' στὸ φῶς! Ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ μόνο φῶς τῆς ἀνθρωπότητος μέσα στὸν ὠκεανὸ τοῦ αἰωνίου κοσμικοῦ μυστηρίου! Τὸ πνεῦμα εἶναι ὅλος ὁ κόσμος, ὅλη ἡ δημιουργία! Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ δημιουργία εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό! Τὸ πᾶν εἶναι πνεῦμα!

Καὶ ἡ πνευματικὴ δημιουργία τοῦ Κάντ ἀποκαλύπτει στὴν ἀνθρωπότητα ἓναν ἄλλο κόσμον, ἓν ἄλλο σύμπαν, τὸ ἠθικὸν σύμπαν!

Ὁ Κάντ εἶναι ὁ μυστικὸς προφήτης καὶ ὁ θεῖος κοσμικὸς ἱεροφάντης τῆς αἰωνίας θρησκείας τοῦ ἠθικοῦ κόσμου! Ποτὲ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲν ἐπροχώρησε τόσο βαθιὰ στὴν ἔρευνα καὶ στὸ φωτισμὸ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, ὅσο μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Ὁ Κάντ ὑπῆρξε ὁ μεγαλύτερος ἐξερευνητής, ποὺ εἶδε ὁ κόσμος, τῶν ἀπέραντων ἄγνωστων ὠκεανῶν καὶ τῶν μυστηριακῶν κι' αἰνιγματικῶν ἠπείρων τοῦ ἠθικοῦ σύμπαντος!

Ὁ τελειότερος χαρακτηρισμὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς φιλοσοφίας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀρετῆς!

Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μέσ' στὸν κόσμον εἶναι κάτω ἀπὸ τοὺς παγκόσμιους κι' αἰώνιους νόμους ὅλης τῆς δημιουργίας, τοὺς νόμους τῆς πνευματικῆς ἐνότητας, ταυτότητας καὶ ἁρμονίας ὅλου τοῦ κόσμου. Τὸ πᾶν μέσ' στὸν κόσμον εἶναι ὅλος ὁ κόσμος κι' ὅλος ὁ κόσμος εἶναι ἓν! Καὶ τὸ ἀπειροελάχιστο μέσα στὸ σύμπαν ἔρχεται ἀπ' τὸ ἄπειρον, πάει στὸ ἄπειρον καὶ κλείνει μέσα του τὸ ἄπειρον! Ὁ ὑπέρτατος κι' αἰώνιος νόμος τῆς ζωῆς εἶναι ὁ νόμος τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ ὑψωμοῦ, ὁ νόμος τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μέσ' στὸν κόσμον τείνει στὸν οὐρανόν!

Ὅλη τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, καὶ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ καὶ τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεώτερου κόσμου, περνᾷ καὶ φωτίζει τὸ

πνεῦμα αὐτὸ τῶν αἰωνίων τάσεων καὶ σκοπῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς !

Καὶ τὴν ἱστορία τοῦ νεώτερου κόσμου χαρακτηρίζει τὸ αὐτὸ καθολικὸ καὶ παγκόσμιον πνεῦμα. Ὅλο τὸ νεώτερον κόσμον φλογίζει μιὰ θεϊκὴ φλόγα καὶ ὁρμή, ἐμπνέει καὶ φωτίζει μιὰ ἰδέα κι' ἓνα φῶς, τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας. Οἱ τελευταῖοι 7 — 8 αἰῶνες τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου εἶναι μι' ἀτέλειωτη σειρά κοσμικῶν γιγαντομαχιῶν καὶ τιτανομαχιῶν τῆς ἀνθρωπότητος γιὰ νάβγῃ στὸ φῶς καὶ στὸν οὐρανὸν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐλευθερίας σ' ὅλες τὶς μορφὰς καὶ σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς, τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς !

Τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς ἱστορίας ὅλου τοῦ κόσμου ἐμπνέει καὶ φωτίζει καὶ ὅλο τὸ πνευματικὸ καὶ δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Κάντ.

Ὁ Κάντ ἐνσαρκώνει τὸ ἡρωϊκὸ πνεῦμα τῆς ἀνθρωπότητος καὶ εἶναι τὸ σύμβολο τῶν ὑψηλότερων κι' εὐγενέστερων ἀγώνων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἐπάνω στὴ Γῆ, ὁ αἰώνιος Προμηθεὺς τῆς κοσμικῆς πάλης τοῦ ἐρέβους καὶ τοῦ φωτός, τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς ἐλευθερίας, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ζωῆς !

Ὁ Κάντ ἔδωσε στὸν κόσμον ὅ,τι βαθύτερον καὶ ὑψηλότερον, φωτεινότερον καὶ ἀγιώτερον, ἱερώτερον καὶ θεϊότερον κλείνει μέσα της ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ !

Οἱ διάφοροι κύκλοι τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας, ἡ θεωρητικὴ, ἡ ἠθικὴ, ἡ αἰσθητικὴ φιλοσοφία, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, εἶναι κύκλοι ἑνὸς κόσμου, τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία οἰκοδομεῖ τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπερβατικῆς ἐλευθερίας, ὡς οὐσίας καὶ πνευματικῆς αἰτιότητος τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ ὡς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὸ φυσικὸν κόσμον καὶ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα.

Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία ὑψώνει τὴν ἐλευθερίαν ὡς ὑπέροχτην ἀρχὴν τοῦ ἠθικοῦ κόσμου καὶ πηγὴν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἐνότητος ὅλου τοῦ κόσμου.

Ἡ αἰσθητικὴ φιλοσοφία ἀποκαλύπτει τὴν ἐλευθερίαν ὡς θεϊκὴν ἀρχὴν καὶ οὐσίαν τοῦ ὡραίου καὶ τοῦ ὑψηλοῦ καὶ τὸν κόσμον τῆς αἰσθητικῆς ὡμορφιάς ὡς ἀντιπέγγισμα καὶ σύμβολον τοῦ κόσμου τῆς ὑπερβατικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς ὡμορφιάς.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ ἐξελιγμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὡς ἀπειρης ἠθικῆς προόδου καὶ ἀκατάπαυτης πνευματικῆς ἀνατάσεως καὶ ἀναβάσεως στὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας.

Τέλος ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, τὸ ἀέτωμα τῆς πνευματικῆς δημιουργίας τοῦ Κάντ, εἶναι ἡ ἀποθέωση τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ θρησκεία ἔχουν ἓνα στενότερον κι' ἐσωτερικώτερον δεσμὸν στὴν ὅλη Καντιανὴ φιλοσοφίαν.

Ἡ ζωὴ, στὰ μάτια τοῦ Κάντ, εἶναι ἀπειρη ἠθικὴ πρόοδος καὶ ἀέννα ἠθικὴ τάση καὶ ἀνάβαση στὸ ἀπόλυτο, στὸ ἠθικὸ ἀπειρο, στὸ θεό! Ὁ θεός, στὴ σκέψη τοῦ Κάντ, εἶναι τὸ ἀπειρο τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου, τὸ ἀπειρο τοῦ κόσμου τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας!

Ἐπέρτατος καὶ θεῖος σκοπὸς τῆς θρησκείας, στὸ νόημα τοῦ Κάντ, εἶναι ἡ πνευματικὴ συνείδηση τῶν ἀπολύτων κι' αἰώνιων σκοπῶν τῆς δημιουργίας, ἡ συνείδηση τῆς θεϊκῆς οὐσίας καὶ ἀρχῆς τοῦ παντός, ὁ ὑψωμὸς τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἀπειρο τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου, στὸ ἀπειρο τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας, μ' ἄλλους λόγους ἢ ἐνότητά του μετὰ τὸ θεό!

Τὴν ἠρωϊκὴ ἐνσάρκωση τῶν σκοπῶν αὐτῶν τῆς δημιουργίας στὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητας ὁ Κάντ ὀνομάζει Ἄρετή. Ἄρετή, στὸ νόημα τοῦ Κάντ, εἶναι ὁ διαρκὴς καὶ ἀδιάκοπος, σκληρὸς καὶ ἠρωϊκὸς πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς ἀγώνας τοῦ ὑψωμοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐνότητάς του μετὰ τὸ θεό!

Στὸ πέρασμά του ἀπ' τὸν κόσμον ὁ Κάντ μετὰ τὴν φιλοσοφία του καὶ τὴν ζωὴν του ἔδωσε στὴν ἀνθρωπότητα κάτι ἀπ' τὴν ψυχὴ καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἀπείρου!

Στὴν κορυφὴ ὅλων τῶν ἀρχῶν τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνότη-
τας. Τὸ πνεῦμα εἶναι δύναμη ἐνορατικὴ καὶ συνθετικὴ. Ὁ μέγας πνευ-
ματικὸς δημιουργὸς βλέπει καὶ συνθέτει ὅλη τὴν ἴλη τοῦ ἀπέραντου
κύκλου τῆς ἐνορατικότητάς του τῆς ζωῆς ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας μέσα στὸ
χρόνον καὶ τὴν αἰωνιότητα. Τὸ ἔργο μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς, ἐνὸς ὀλόκληρου
κόσμου κορυφώνεται στὸ ἔργο ἐνὸς ἀνθρώπου, στὸ ἔργο τοῦ μεγάλου πνευ-
ματικοῦ δημιουργοῦ.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι ἡ πνευματικὴ σύνθεση ὅλης τῆς φιλοσο-
φίας τοῦ νεώτερου κόσμου. Στὴν Καντιανὴ φιλοσοφία συγκεντρώνονται
κι' ἐνώνονται ὅλα τὰ ιδεολογικὰ ρεύματα τῶν νεώτερων χρόνων.

Στὴ σκέψη τοῦ Κάντ συναντῶνται, στὴν προκριτικὴ περίοδο τῆς φιλο-
σοφίας του (1746—1770), ὅλα τὰ μεγάλα πνευματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ρεύ-
ματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Φωτισμοῦ καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα. Τὰ ρεύ-
ματα αὐτὰ εἶναι ὁ ἠθικοθρησκευτικὸς εὐσεβισμὸς (Pietismus), ὁ νοολογι-
σμὸς (Rationalismus) καὶ ὁ δογματικὸς ἰδεαλισμὸς τῆς φιλοσοφίας Leibniz
—Wolff, ἡ Ἀγγλικὴ ἐμπειρικὴ φιλοσοφία, ἡ Νευτονικὴ φιλοσοφία, ἡ Γαλ-
λικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Rousseau.

Ὁ εὐσεβισμὸς καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Rousseau πηγάζουν ἀπὸ τὸ μεγάλο
θρησκευτικὸ κίνημα τοῦ νεώτερου κόσμου, τὴν θρησκευτικὴν Μεταρρύθμιση.
Ἡ φιλοσοφία Leibniz—Wolff συνεχίζει τὴν μεγάλη νοολογικὴ, σπιριτουαλι-
στικὴ καὶ ἰδεαλιστικὴ παράδοση Descartes—Ἀγίου Αὐγουστίνου—Πλωτί-
νου—Πλάτωνος. Ὁ Ἀγγλικὸς ἐμπειρισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνα βγαίνει ἀπὸ τὴν
ἐπαγωγικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Fr. Bacon καὶ τὶς παλαιότερες πηγὰς τῆς Ἀγγλι-
κῆς φιλοσοφίας, τὴν φιλοσοφίαν τῶν R. Bacon, Occam κ. ἄ. Ἡ φυσικὴ φι-

λοσοφία τοῦ Newton ἔχει τὴν πηγὴ της στὸ μεγάλο ρεύμα τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν Ἀναγέννηση καὶ καταπλημμυρίζει ὅλο τὸν κόσμον τοὺς τρεῖς αἰῶνες, 15ο, 16ο καὶ 17ο. Συνεπῶς ὅλα τὰ πνευματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ρεύματα τῶν νεώτερων χρόνων, ὁ νοολογισμὸς καὶ ὁ ἐμπειρισμὸς, ὁ δογματισμὸς καὶ ὁ σκεπτικισμὸς, ἡ ἐπαγωγικὴ καὶ ἡ ἀπαγωγικὴ φιλοσοφία, ἡ μηχανικὴ φιλοσοφία καὶ ὁ δυναμισμὸς, ὁ ἰδεαλισμὸς καὶ ὁ ρεαλισμὸς, τὸ πνεῦμα τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας καὶ τὸ πνεῦμα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, συναντῶνται στὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ στὴν προκριτικὴ περίοδο τῆς φιλοσοφίας του, στὴν περίοδο τῶν μεγάλων ἀνησυχιῶν καὶ ἀναζητήσεων, τῶν πνευματικῶν διασταυρώσεων, ζυμώσεων καὶ κυήσεων.

Ὅλ' αὐτὰ τὰ πνευματικὰ ρεύματα πηγάζουν ἀπὸ τὶς δυὸ μεγάλες πηγές τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ νεώτερου κόσμου, τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὴ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση. Ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση εἶναι ἀναγέννηση τοῦ πνεύματος τοῦ πηγαίου Χριστιανισμοῦ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Ἡ Ἀναγέννηση εἶναι μιὰ προσπάθεια νὰ ὑψωθῇ ὁ νεώτερος κόσμος στὸν ἀρχαῖο Ἑλληνικὸν κόσμον καὶ ν' ἀναγεννηθῇ τὸ ἀρχαῖο Ἑλληνικὸν πνεῦμα. Ἔτσι στὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ συναντᾶται ὅλος ὁ κόσμος καὶ ὅλος ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπινος πολιτισμὸς!

Ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ αὐτὴ συνάντηση ὅλων τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος στὴ σκέψη τοῦ Κάντ θὰ βγῇ ἡ νέα φιλοσοφία τοῦ κόσμου ὡς κριτικὴ φιλοσοφία στὴ μέθοδό της καὶ ὡς μεταφυσικὸς καὶ ἠθικὸς ἰδεαλισμὸς στὴν οὐσία της. Στὴ θεωρητικὴ καὶ στὴν αἰσθητικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι πιὸ δυνατὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ πρώτου κόσμου, τῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ τοῦ ἐλεύθερου καὶ καθαροῦ θεωρητικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, στὸ δεύτερον ὅμως μέρος, στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία καὶ στὴ θρησκεία, εἶναι φανερὴ καὶ χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπίδραση καὶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ δεύτερου κόσμου, τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.¹

Στὸ ἐπαναστατικὸ καὶ ἀνατρεπτικὸ μέρος τῆς ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἐλέγχει καὶ θέτει στὴν πιὸ βαθιὰ καὶ πιὸ αὐστηρὴ κριτικὴ ὅλα τὰ πνευματικὰ *credo* τῆς ἀνθρωπότητος, γκρεμίζει εἰδωλα καὶ σβύνει πλάνες, διαλύει φαινομενικότητες καὶ σκοτάδια αἰώνων καὶ συντρίβει τὸν ἐμπειρισμὸν καὶ τὸ σκεπτικισμὸν, τὸν ὑλισμὸν καὶ τὸν ἀθεϊσμὸν, τὸ μοιρολατρισμὸν, τὴν δυσιδαιμονία καὶ τὸ φανατισμὸν, τὴν ἀπιστία καὶ τὴν ἀθρησκεία, τὸν ἄδειον καὶ κούφιο καὶ αὐθαίρετο δογματισμὸν, τὸν παθολογικὸν μυστικισμὸν.

Στὸ θετικὸν καὶ δημιουργικὸν μέρος τῆς ἡ νέα φιλοσοφία ξανοίγει νέους

1. Ὁ Κάντ ἔδωσε στὸν κόσμον τὴν τελειότερη ἔκφραση καὶ μορφή τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς καὶ τοῦ βαθύτερου πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ δικαιολογημένα ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐχαρκτηρίστηκε ὡς ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

πνευματικούς δρόμους φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας καὶ κόσμους μεταφυσικῆς κοσμοθεωρίας καὶ ἑρμηνείας τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς ζωῆς.

Ἐπάνω στὰ ἐρείπια τῆς δογματικῆς μεταφυσικῆς, τοῦ ἔμπειρισμοῦ, τοῦ σκεπτικισμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ τὸ κριτικὸ καὶ ἀπόλυτα ἐλεύθερο καὶ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ θεμελιώνει τὸ νέο πνευματικὸ οἰκοδόμημα τοῦ κόσμου, τὸ οἰκοδόμημα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κριτικῆς ἠθικῆς μεταφυσικῆς.

Μὲ τὴ νέα φιλοσοφία τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα λυτρωμένο ἀπὸ σκοτάδια καὶ ἀλυσίδες αἰώνων, ἀπόλυτα ἐλεύθερο ἀπὸ τὸν ἔμπειρισμό, τὸ σχετικισμό καὶ τὸ σκεπτικισμό, δημιουργικὸ, φωτεινὸ καὶ φεγγοβόλο, οἰκοδομεῖ τὸν πνευματικὸ ναὸ τοῦ κόσμου ἐπάνω στὸν κριτικὸ νοολογισμό, στὸ γνωσιοθεωρητικὸ ὑπερβατικὸ ἰδεαλισμὸ καὶ στὸν ἀπόλυτο μεταφυσικὸ καὶ ἠθικὸ ἰδεαλισμό.

Στὸ φῶς τῆς κριτικῆς σκέψης καὶ τοῦ καθαροῦ λόγου ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ φωτίζει ὅλα τὰ αἰώνια μεταφυσικὰ καὶ ἠθικὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, δίνει τὶς αἰώνιες λύσεις στὰ προβλήματα αὐτὰ σύμφωνα μὲ τὶς βαθύτερες ἠθικὲς καὶ ἰδεαλιστικὲς τάσεις καὶ ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος καὶ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ θεμελιώνει ἐπιστημονικὰ καὶ κριτικὰ τὴ φιλοσοφία ἐπάνω στὸν ἀπόλυτο καὶ αἰώνιο ἰδεαλισμὸ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

Καὶ ἡ νέα φιλοσοφία στὴν οὐσία της καὶ στὸ βάθος της εἶναι ἰδεαλιστική, ἀλλ' ὁ ἰδεαλισμὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ βγαίνει ἀπὸ τὸ πῶς φοβερὸ purgatorium τῆς πῶς σκληρῆς, καὶ ἀνήλεης καὶ πῶς ἀδυσώπητης κριτικῆς ὅλων τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιών τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ θεμελιώνεται στὸν κριτικισμό καὶ στὸν ἀπόλυτο ἐπιστημονικὸ θειασμό.

Καὶ ἡ νέα φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἔχει τοὺς ἴδιους μεταφυσικούς καὶ ἠθικούς σκοποὺς τῆς Προκαντιανῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας καὶ μόνο οἱ μεθοδολογικοὶ καὶ γνωσιοθεωρητικοὶ δρόμοι τους χωρίζονται. Καὶ ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ στὸ βάθος της εἶναι ὑπερβατικὴ φιλοσοφία καὶ μεταφυσικὴ καὶ οὐσία της εἶναι ὁ ὑπερβατισμός. Ἄλλ' ἡ ἀκατάλυτη καὶ αἰώνια δόξα τοῦ πνεύματος τοῦ Κάντ εἶναι ἡ θεμελίωση τοῦ ἀπολύτου μεταφυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἰδεαλισμοῦ ἐπάνω στὸν κριτικισμό καὶ στὸ ἀπόλυτα ἐλεύθερο καὶ ἐπιστημονικὸ (σὲ πλατιά ἔννοια) πνεῦμα. Ἡ ξεχωριστὴ γιὰ τὸν κόσμο ἀξία καὶ σημασία τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι μόνο στὰ συμπεράσματά της, ἀλλὰ καὶ στὴν κριτικὴ της μέθοδο καὶ στὴν ἀπόλυτη ἐπιστημονικότητά της.

Ἡ ἀπόλυτη αὐτὴ ἀξία τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας ὕψωσε τὸν Κάντ στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς δημιουργίας τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅλα τὰ μεγάλα καὶ τὰ παγκόσμια φιλοσοφικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ρεύματα ἀπὸ τὰ 1781—1790, ἐποχὴ ὅπου εἶδαν τὸ φῶς τοῦ κόσμου ὅλα τ' ἀριστουργήματα τοῦ Κάντ, πηγάζουν ἀπὸ τὴν Καντιανὴ φιλοσοφία. Ὅλη ἡ μετὰ τὸν Κάντ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τῆς Γερμανίας στὸ βάθος της

δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο, παρὰ ἐξηγητὴ τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ ἀγωνιώδους προσπάθειας νὰ ξεπεραστῇ μὲ τοὺς κλεισμένους ἀπὸ τὴν Καντιανὴ σκέψη δρόμους τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου πρὸς τὸν κόσμον τοῦ ὑπεραισθητοῦ ἢ θεωρητικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ. Ὅλες οἱ μεταφυσικῆς, ἠθικῆς, ἐπιστημολογικῆς, γνωσιολογικῆς, αἰσθητικῆς, ὄργανοσκευτικῆς, κοινωνιολογικῆς, ἀξιολογικῆς κ.λ.π. θεωρίαι καὶ διδασκαλίαι τῶν τελευταίων 150 χρόνων, ὁ Γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς, ὁ ἐπιστημονικὸς θετικισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ φιλοσοφία τῆς ζωῆς (Lebensphilosophie), ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ φιλοσοφία τοῦ ἱστορικοῦ ἐξελικτικοῦ τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου (Evolutionismus), ὁ Νεοκαντιανισμὸς, ὁ πραγματισμὸς, ὁ μεταφυσικὸς ἰδεαλισμὸς, ἡ φαινομενολογικὴ φιλοσοφία τοῦ Husserl καὶ τῆς Σχολῆς του βγαίνουν ἄμεσα ἢ ἑμμέσως ἀπὸ τὸν Καντιανισμὸν. Καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ φιλοσοφία τοῦ Nietzsche καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Bergson προϋποθέτουν τὴν φιλοσοφία τοῦ Κάντ.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ὑψηλότερη στιγμή τῆς παγκόσμιας φιλοσοφίας τῶν νεώτερων χρόνων. Ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου, ὕστερ' ἀπὸ τὸ πρῶτον φαινόμενον τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, εἶναι τελείως ἀκατανόητη δίχως τὴν βαθιὰ γνώσιν καὶ τὴν τελείαν κατανόησιν τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας. Ὁ Κάντ εἶναι ὁ πνευματικὸς ἥλιος τοῦ νεώτερου κόσμου!

Β'. Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

Ο Έμμανουήλ Κάντ γεννήθηκε στο Κένιξμπεργκ της Ανατολ. Πρωσίας στα 1724, στις 22 τ' Απρίλη, ημέρα Σάββατο και στις πέντε ή ώρα της αύγης.

Το Κένιξμπεργκ ήταν την εποχή εκείνη μιὰ μικρή πολιτεία με 50000 περίπου κατοίκους και 6000 σπίτια και με μεγάλη έμπορική, οικονομική και κοινωνική κίνηση. Ως κέντρο μεγάλου εισαγωγικού κι' εξαγωγικού έμπορίου το Κένιξμπεργκ είχε πολύ ξένο περαστικό κόσμο (Ρώσους, Πολωνούς, Άγγλους, Φράγκους, Ολλανδούς, Σουηδούς κ.λ.π.), που έδινε ένα κοσμοπολιτικό τόνο και χαρακτήρα σ' όλη την πόλη. Ο ίδιος ο Κάντ στον πρόλογο της Ανθρωπολογίας του αναφέρει, ότι το Κένιξμπεργκ ήταν τὰ χρόνια εκείνα σπουδαίο έμπορικό λιμάνι και οικονομικό κέντρο μεγάλης ενδοχώρας, που κατοικοῦσαν διάφοροι λαοί με διάφορα ήθη κι' έθιμα και με δική του ο καθένας γλώσσα και διαφορετική συνείδηση και ψυχολογία, και κέντρο της πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής όλης αυτής της χώρας. Έτσι ήταν εύκολο στον πνευματικό άνθρωπο, που ζούσε τον καιρό αυτό στο Κένιξμπεργκ να ιδῆ και να παρακολουθήσει, να μελετήσει και γνωρίσει στον κόσμο του όλη την ανθρωπότητα.

Τὰ πρώτα χρόνια της ζωής του ο Κάντ έζησε μέσα σ' ένα κόσμο φτωχών, άπλοϊκών και ταπεινών εργατικών ανθρώπων με βαθιές και άσπληρες εύσεβιστικές ήθικοθησκευτικές αρχές. Η οικογένεια του Κάντ ήταν μιὰ μικρή και άσημη μικροαστική κι' εργατική οικογένεια, που κρατούσε από άρσενική σειρά από τη Σκωτία.¹ Ο παππούς του φιλοσόφου, Hans

1. Όλα τὰ πραγματικά και ιστορικά στοιχεία τών δυο μεριών του βιβλίου μας «Η ζωή του Κάντ» και «Η πνευματική και ήθική προσωπικότητα του Κάντ», έχουν παρθῆ από τις γνησιώτερες και αυθεντικώτερες σχετικές πρώτες πηγές. Κυρίως έβασιστήκαμε στις βιογραφίες τών πρώτων βιογράφων, συγχρόνων και φίλων του Κάντ, τών Bogowski, Jachmann και Wasianski. Στις ίδιες βιογραφίες έστηρίχτηκαν και όλοι οι μεταγενέστεροι βιογράφοι του Κάντ. Οί παραπομπές μας στις βιογραφίες αυτές αναφέρονται στην έκδοση της Deutsche Bibliothek.

2. Οί Γερμανοί άμφισβητοῦν τη Σκωτική καταγωγή του Κάντ και υποστηρίζουν, πώς ήταν Γερμανός από μάνα και πατέρα. (Fr. Paulsen. Imm. Kant. σ. 27). Έμεις στο σπουδαιότατο αυτό ζήτημα ακολουθοῦμε τη μαρτυρία του ίδιου του Κάντ, ο οποίος σε ηλικία 73 χρόνων έγραψε στο Σουηδό φίλο του Bischof Lindblom τὰ εξής: «Ο παππούς μου ήταν ένας από τους πολλούς μετανάστες, που, δέν ξέρω για ποιά αίτια, μετανάστευσαν όλοι μαζί από τη Σκωτία στα τέλη του περασμένου αιώνα και στις αρχές αυτού του αιώνα. Πολλοί από τους μετανάστες αυτούς πήγαν στη Σουηδία. Οί άλλοι ήρθαν στην Πρωσία κι' εγκαταστάθηκαν κυρίως στο Memel. (K. Uorländer. Imm. Kants Leben. σ. 1.)

Kant, ήταν σαμαριτζής (κυρίως έφτιαγνε χάμουρα) και μάλιστα δέν εργαζόταν μόνιμα σέ μιὰ πόλη, ἀλλ' ἐγύριζε ἀπὸ τόπο σέ τόπο. Στὰ 1670 ἐγκαταστάθηκε στὸ Memel κι' ἐπῆρε γυναίκα ἀπὸ τὸν ἴδιο τόπο. Ἀπὸ τὸ γάμο αὐτὸ γεννήθηκαν τρία παιδιά. Τὸ δεύτερο, Johan Georg Kant (ὁ πατέρας τοῦ φιλοσόφου), γεννήθηκε στὸ Memel στὶς 3 Γεννάρη 1683. Καὶ τὸ παιδί αὐτό, ὅταν μεγάλωσε, ἀκολούθησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του κι' ἐγύριζε ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη πόλη τῆς Γερμανίας. Στὸ τέλος καταστάλαξε στὸ Κένιξμπεργκ. Ἐκεῖ ἐγνώρισε κι' ἐπῆρε γυναίκα του τὴν Anna Regina Reuter, γεννημένη στὶς 16 Μάρτη 1697, κόρη ἑνὸς ἐργατικοῦ ἀνθρώπου, Gaspar Reuter, ἀπὸ τὸ Nürnberg. Καὶ ἡ οἰκογένεια τῆς γυναίκας του ἦταν μι' ἄσημη ἐργατικὴ οἰκογένεια τοῦ ἴδιου ἐπαγγέλματος. Ὁ γάμος ἔγινε στὶς 13 Νοέμβρη 1715. Οἱ γονεῖς τοῦ Κάντ ἔκαμαν ἔννια παιδιά· ἀπ' τὰ ἔννια αὐτὰ παιδιά τὸ τέταρτο ἦταν ὁ φιλόσοφος. Ἀπ' ὅλα τ' ἀδέρφια τοῦ Κάντ μόνον τρεῖς ἀδερφές του κι' ἓνις ἀδερφός του ἔζησαν καὶ ὕστερ' ἀπ' τὸ θάνατο τῆς μητέρας του (1737) καὶ τοῦ πατέρα του (1746), τ' ἄλλα πέθαναν μικρά. Ὁ ἀδερφός του ἔγινε στὴν ἀρχὴ καθηγητὴς κι' ἔπειτα ἱερωμένος. Οἱ ἀδερφές τοῦ Κάντ ἔζησαν τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τους ξενοδολεύοντας ὡς ὑπηρέτριες σὲ ξένα σπίτια καὶ ὅταν παντρεύτηκαν πῆραν ἀπλοὺς ἐργάτες. Ἕνας ἀπ' τοὺς θείους τοῦ Κάντ ἦταν τσαγγάρης. Στὸ φτωχὸ αὐτὸ βιοπαλαιστὴ χρωστᾷ ἡ ἀνθρωπότητα, ὅτι ἐβοήθησε τὸν Κάντ νὰ σπουδάσῃ στὸ Πανεπιστήμιο κι' ἔβαλε τὰ ἔξοδα, πὺν χρειάστηκαν γιὰ νὰ τυπωθῆ τὸ πρῶτο ἔργο του.

Ὁ Κάντ εἶχε τὴν εὐτυχία νὰ γεννηθῆ ἀπὸ γονεῖς, πού, ἂν καὶ ἀπλοὶ ἐργατικοὶ ἄνθρωποι, εἶχαν ἐξαιρετικὲς καὶ σπάνιες ἀρετὲς κ' εἶχαν βαθύτατο μέσα τους τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ ἠθικὸ αἶσθημα. Οἱ θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρχές τους ἦσαν εὐσεβιστικὲς. Ὁ Κάντ πῆρε ἀπ' τοὺς γονεῖς του μιὰ βαθιὰ καὶ τελεῖα θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση μὲ πνεῦμα καθαρὰ εὐσεβιστικόν. Ὁ βιογράφος τοῦ Κάντ Bogowski ἀναφέρει στὴ βιογραφία του (σ. 21), ὅτι ὁ Κάντ περηφανευόταν σ' ὅλη τὴ ζωὴ του γιὰ τοὺς γονεῖς του καὶ γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ἠθικὴ ἀνατροφή του, πὺν πῆρε ἀπ' τὸ σπίτι του, καὶ πολλὰ φορὲς τὸν ἄκουσε νὰ λέῃ, «ποτέ, οὔτε μιὰ φορὰ, στὴ ζωὴ μου δέν εἶδα καὶ δέν ἄκουσα στὸ σπίτι μας κάτι ἄσχημο, πὺν δέν ἔπρεπε νὰ ἰδῶ ἢ ν' ἀκούσω σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας». Ὁ πατέρας του ὡς ἔμβλημά του εἶχε σ' ὅλη τὴ ζωὴ του «Ἐργασία, τιμιότητα, μῖσος στὸ ψέμα». Σὲ ἡλικία 73 χρόνων ὁ Κάντ ἔγραφε στὸ Σουηδὸ φίλο του Bischof Lindblom.

«Οἱ γονεῖς μου, βγαλμένοι ἀπ' τὴν καρδιὰ τῆς ἐργατιᾶς, ἦσαν μὲ τὴ ζωὴ τους ζωντανὸ παράδειγμα τιμιότητας, ἠθικῆς εὐθύτητας καὶ ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, δέν ἄφησαν καμμιά περιουσία, ἀλλὰ καὶ κανένα χρέος, καὶ μοῦ ἔδωσαν μι' ἀνατροφή πὺν δέν μποροῦσε νὰ γίνῃ καλύτερη ἀπὸ ἠθικὴ ἀπορῆ· κάθε φορὰ πὺν θυμᾶμαι τοὺς γονεῖς μου αἰστάνομαι ἄπειρη εὐγνωμοσύνη σ' αὐτοὺς γιὰ τὴν ἀνατροφή πὺν μοῦ ἔδωσαν».

Ὁ Κάντ θυμᾷται σ' ὅλη τὴ ζωὴ του μὲ ξεχωριστὴ καὶ βαθιὰ συγχα-

νηση τὸ σπῖτι, πού πρωτοεἶδε τὸ φῶς τοῦ κόσμου, τοὺς φτωχοὺς καὶ βασι-
νισμένους ἀπ' τῆ ζωῆ δικούς του, τοὺς ἀπλοϊκοὺς καὶ ταπεινοὺς, ἀλλ' αἰσθη-
ματικούς, εὐγενικοὺς καὶ στοχαστικούς ἀνθρώπους, πού ἀνάμεσά τους ἀνοίξε
τὰ μάτια του κι' ἔζησε τὰ πρῶτα παιδικὰ χρόνια τῆς ζωῆς του, καὶ μιλάει
πάντα μὲ βαθύτατο σεβασμὸ γι' αὐτοὺς καὶ ἀληθινὸ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὶς
ψυχικὲς ἀρετὲς τους, τὶς βαθιὲς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τους καὶ τὶς ἀγνὲς
καὶ αὐστηρὲς ἠθικὲς ἀρχές τους. Ὁ ἐργαστικὸς αὐτὸς φτωχόκοσμος δὲν εἶχε
τίποτα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ λάμψη καὶ τὰ πλούτη τῆς ζωῆς, εἶχε ὅμως τὸν
ἀπέραντο πλοῦτο τῆς ὠμορφιάς τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, τὸ βαθὺ καὶ φλο-
γερὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα, τὴν βαθιὰ πίστη, τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς, τὴν
ἠθικὴ αὐστηρότητα καὶ αὐτοκυριαρχία, τὴν βαθιὰ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ
χρέους.

Ὁλος αὐτὸς ὁ κόσμος εἶχε εὐσεβιστικὲς ἠθικοθρησκευτικὲς ἀρχές. Ὁ
εὐσεβισμὸς ἦταν ἓνα ἠθικοθρησκευτικὸ κίνημα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πού εἶχε
βγῆ ἀπ' τὰ σπλάγχνα τοῦ λαοῦ στὸ 17^ο αἰῶνα καὶ εἶχε ξαπλωθῆ ὕστερ' ἀπὸ
τὰ 1650 σ' ὅλη τὴ βόρεια Εὐρώπη, στὴν Προτεσταντικὴ Γερμανία, στὴν
Ἄγγλια, στὴ Γαλλία, στὶς Κάτω Χῶρες. Ὁ εὐσεβισμὸς ἔβγαυε ἀπ' τ' ἄδυτα
τῶν ἀδύτων τοῦ Γερμανικοῦ μυστικισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ καὶ ἦταν μὲ ἀντί-
δραση πρὸς τὸν καθιερωμένον κι' ἐπίσημο ἐκκλησιαστικὸ, θεολογικὸ καὶ δογ-
ματικὸ Λουθηρανισμό. Ἀπάνω ἀπ' ὅλα, κι' ἀπ' αὐτὴ ἀκόμα τὴ γνώση, ὁ
εὐσεβισμὸς ὕψωνε τὸ ἐσωτερικὸ στοιχεῖο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, τὸ θρη-
σκευτικὸ καὶ ἠθικὸ αἶσθημα, τὴν ψυχικὴ διάθεση, τὴν εὐσέβεια κι' εὐλά-
βεια, μ' ἓνα λόγον τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγνότητα. Ὡς σκοπὸ του ὁ εὐ-
σεβισμὸς εἶχε τὸ ξαναγύρισμα τῆς θρησκείας στὶς πρῶτες ἀγνὲς πηγές της,
στὸ Χριστιανισμὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μὲ τὸ βαθὺ καὶ πη-
γαῖο θρησκευτικὸ αἶσθημα καὶ τὴν βαθιὰ ἐσωτερικὴ πίστη δίχως ἐξωτερικοὺς
κούριους τύπους καὶ ῥητὰ σύμβολα ἐξωτερικῆς καὶ μηχανικῆς λατρείας. Ὁ
εὐσεβισμὸς, μὲ λίγα λόγια, ἦταν ἀναγέννηση τοῦ πνεύματος καὶ τῶν βαθύτε-
ρων τάσεων τοῦ μεγάλου μεταρρυθμιστικοῦ θρησκευτικοῦ κινήματος τῶν
νεώτερον χρόνων, τοῦ κινήματος τοῦ Λουθήρου.

Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ μιλάει μὲ μεγάλη συμπάθεια κι' ἐκτίμηση γιὰ τοὺς
εὐσεβιστὲς, πού στὶς αὐστηρὲς ἠθικοθρησκευτικὲς ἀρχές τοῦ εὐσεβισμοῦ εὐ-
ρισκαν τὴ μοναδικὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ λύτρωση τῆς ζωῆς. Σὲ γράμμα
του πρὸς τὸ φίλον του καὶ συμμαθητὴ του Rink ὁ Κάντ γράφει τὰ ἑξῆς :

«Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ (οἱ εὐσεβιστὲς) εἶχαν βαθιὰ καὶ φωτεινὴ μέσα τους τὴ
συνείδηση τῆς θρησκείας, τῆς ἐννοίας τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς θεϊκῆς εὐσεβείας. Μπο-
ροῦν νὰ λένε ὅ,τι θέλουν γιὰ τὸν εὐσεβισμό. Ἀρκετά! Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶναι
ἄξιοι κάθε σεβασμοῦ, ἔχουν βαθύτατο μέσα τους τὸ ἀνεχτίμητο χάρισμα καὶ τὸ
ὑπέρτατο κι' ἀπάνω ἀπ' ὅλα, ὅσα ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κατακτήσῃ στὸν κόσμον,
ἀγαθὸ, τὴν ψυχικὴ γαλήνη, τὴν ἀγαθότητα καὶ καλοκαρδοσύνη, τὴν ἐσωτερικὴ
ἐκείνη ἠρεμία τῆς ψυχῆς, πού κανένα δὲν μπορεῖ νὰ ταράξῃ ἀνθρώπινο πάθος.
Καμιμὰ ἀνάγκη, κανένα ὑλικὸ συμφέρον τῆς ζωῆς, καμιμὰ φιλονικία, δὲν μπορεῖ νὰ
τοὺς κάμῃ νὰ αἰστανθοῦν θυμὸ, ἔχτρα καὶ μῖσος στὴν ψυχὴ τους».

Ὁ κόσμος αὐτός, μέσα στὸν ὁποῖο ἔζησε ὁ Κάντ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἄφησε μιὰ βαθύτατη ἐπίδραση σ' ὅλη τὴ ζωὴ του, στὴν ψυχὴ καὶ στὸ πνεῦμα καὶ στὸ χαρακτήρα του, κι' ἐπιρρέασε βαθύτατα τὴ σκέψη του καὶ ὅλο τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο του καὶ προπάντων τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία του καὶ τὴ θρησκεία του. Ὁλη ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο, παρὰ ἡ φιλοσοφικὴ καὶ συστηματικὴ σὲ γενικὴ κοσμοθεωρία ἀνάπτυξη, στὸ φῶς τοῦ κριτικοῦ νοηλογισμοῦ καὶ τοῦ ἐλεύθερου πνεύματος τῶν νεώτερων χρόνων καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γερμανικοῦ φωτισμοῦ, τῶν ἠθικοθρησκευτικῶν ἀρχῶν, ποὺ πῆρε ὁ Κάντ στὰ παιδικὰ χρόνια του ἀπὸ τοὺς γονεῖς του καὶ τὸ γύρω του κόσμο, τῶν ἀρχῶν ἐνὸς πηγαίου Χριστιανισμοῦ καὶ ἠθικοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ἀπ' ὅλη τὴν οἰκογένεια τοῦ Κάντ ἐσχώριζε ἡ μητέρα του, μιὰ φτωχὴ καὶ ἀπλοϊκὴ γυναίκα τοῦ λαοῦ μὲ ἀγνὴ καρδιά καὶ φωτεινὸ νοῦ. Ἀπ' τοὺς δικοὺς του καὶ κυρίως ἀπ' τὴ μητέρα του πῆρε ὁ Κάντ τὶς πρῶτες ἰδέες γιὰ τὸν κόσμο καὶ τὴ ζωὴ, γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία, γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴν ἠθικὴ, τὶς πρῶτες ἀγνὲς καὶ αὐστηρὲς ἠθικὲς ἀρχές, ποὺ ἔμελλαν νὰ ἐπιρρεάσουν βαθύτατα ὅλη τὴ ζωὴ του, τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προσωπικότητά του καὶ ὅλο τὸ πνευματικὸ ἔργο του.

Ὁ Κάντ θυμᾶται πάντα σ' ὅλη τὴ ζωὴ του μὲ πραγματικὴ συγκίνηση καὶ βαθιὰ εὐγνωμοσύνη τὴ φωτεινὴ καὶ ἱερὴ μορφή τῆς μητέρας του, ποὺ δὲν ἔζησε πολὺν καιρὸ νὰ ἰδῆ καὶ νὰ χαρῆ τὴ δόξα του—δικό της ἔργο ὡς ἓνα μεγάλο μέρος!—καὶ νεώτατη ἔφυγε ἀπ' τὸν κόσμο. Μὲ βαθὺ αἰσθημα, μὲ ἀληθινὴ εὐλάβεια, μὲ ἀγνὸ ἐνθουσιασμό καὶ μὲ ἀσυνείθιστο σιὸ στύλ του λυρισμό, μιλάει πάντα ὁ Κάντ γιὰ τὴ μητέρα του, γιὰ τὴν αἰσθηματικὴ κι' εὐγενικὴ ψυχὴ της, τὴ φυσικὴ ἐξυπνάδα της καὶ τὸ φωτεινὸ πνεῦμά της, τὴ βαθιὰ θρησκευτικὴ πίστη καὶ τὴν ἠθικὴ της ἀγνότητα. Ὁ Bogowski ἀναφέρει (σ. 21), ὅτι ὁ Κάντ ἀπ' τὴ μητέρα του εἶχε πάρει τὴν ἠθικὴ αὐστηρότητα καὶ ἀγνότητα, ποὺ ἦταν «τὸ θεῖο ἀχτινοβόλημα ἐνὸς ἄλλου πνευματικοῦ κόσμου». Ὁ Wasianski γράφει στὴ βιογραφία του (σ. 259) «ἡ μητέρα μου, ἔλεγε ὁ Κάντ, ἦταν μιὰ γυναίκα μὲ μεγάλη φυσικὴ ἐξυπνάδα, μ' εὐγενικὴ καρδιά καὶ βαθιὰ θρησκευτικότητά, δίχως κανένα φανατισμό». Ἐπίσης ἄλλος βιογράφος τοῦ Κάντ, ὁ Jachimann, ἀναφέρει στὴ βιογραφία του (9^ο γράμμα) τὰ ἑξῆς:

«Ἡ μητέρα μου, ἄκουσα πολλὰς φορὰς τὸν Κάντ νὰ λέη, ἦταν μιὰ αἰσθηματικὴ καὶ στοργικὴ γυναίκα, ὅλη ἀγάπη, ψυχικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγνότητα καὶ θρησκευτικὴ εὐλάβεια, μιὰ τρυφερὴ μητέρα, ποὺ μὲ τὶς θρησκευτικὰς ὁμιλίαις της, τὶς ἠθικὰς διδασκαλίαις της, τὴ φλογερὴ πίστη, τὴ βαθειὰ εὐλάβειά της πρὸς τὸ θεὸ καὶ τὸ ζωντανὸ παράδειγμα τῆς ἀρετῆς της καὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς της ὠδηγοῦσε τὰ παιδιὰ της στὸ δρόμο τῆς ἀγάπης καὶ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ. Πολλὰς φορὰς στὰ παιδικὰ μου χρόνια μ' ἔπαιρνε ἀπ' τὸ χέρι, μὲ πῆγαινε ἔξω ἀπ' τὴν πατρίδα μου, μοῦδειχνε τὴ φύση κι' ὅλα τὰ θαύματα τῆς δημιουργίας, μ' ἔκανε νὰ προσέχω τὰ ἔργα καὶ τὰ δημιουργήματα τοῦ θεοῦ, μοῦ μιλοῦσε μ' ἐνθουσιασμό γιὰ τὴν παντοδυναμία, τὴ σοφία καὶ τὴν ἀγαθότητα τοῦ θεοῦ καὶ στὴν ψυχὴ μου ἐσκέπαζε ἓνα βαθύτατο σεβασμὸ πρὸς τὸ δημιουργὸ τοῦ σύμπαντος. Δὲ θὰ ξεχάσω ποτὲ τὴ

μητέρα μου, γιατί φύτεψε, καλλιέργησε και μεγάλωσε μέσα μου τὸν πρώτο σπόρο τοῦ καλοῦ, ἄνοιξε τὴν καρδιά μου στὰ αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου μπρὸς στὰ θαύματα τῆς δημιουργίας, ξύπναγε τὸ πνεῦμά μου και βάθαινε τις ιδέες μου και τὰ διδάγματα τῆς εἶχαν πάντα μιὰ μόνιμη και βαθιὰ λυτρωτικὴ ἐπίδραση στὴν ψυχὴ μου και στὴ ζωὴ μου».

Και προσθέτει ὁ Jachmann :

«Ὅταν μιλοῦσε ὁ Κάντ γιὰ τὴ μητέρα του συγκλονιζόταν ὅλος ἀπ' τὴ συγκίνηση, φεγγοβολοῦσε κι' ἀστραφταν τὰ μάτια του και κάθε του λόγος φανέρονε βαθύτατη λατρεία πρὸς τὴ μητέρα του».

Στὴν ἀπλοϊκὴ και ταπεινὴ ἀδελφὴ γυναίκα ἐνὸς φτωχοῦ ἐργάτη χρωστᾶ ἡ ἀνθρωπότητα τ' ὄχι σπουδάσει ὁ Κάντ. Τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ζωῆς τοῦ Κάντ ζοῦσε στὸ Κένιξμπεργκ ἓνας ἐξαιρετικὸς ἀνθρώπος, ὁ Franz Albert Schultz (1692—1763), καθηγητὴς τῆς θεολογίας και συγκλητικὸς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κένιξμπεργκ, Γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν Σχολείων, τῶν Ἐκκλησιῶν και τῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων τῆς Πρωσσίας, Λιευθιντὴς στὸ Collegium Fridericianum, ἐκκλησιαστικὸς σύμβουλος και διάσημος εὐσεβιστὴς και θρησκευτικὸς κήρυκας τοῦ καιροῦ του.

Ὁ F. A. Schultz ἦταν μιὰ ἐξαιρετικὴ και ἀνώτερη πνευματικὴ φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς του, μαθητὴς τοῦ Francke και τοῦ Wolff στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Halle, δυνατὸ και φωτεινὸ δημιουργικὸ πνεῦμα μὲ μεγάλη ἐπιστημονικὴ και βαθιὰ φιλοσοφικὴ και κλισσικὴ μόρφωση. Εὐσεβιστὴς και νοολογιστὴς ὁ Schultz ἦταν βαθὺς γνώστης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Leibniz και ξακουσμένος Βολφμανιστὴς, ἔγραψε πολλὰ φιλοσοφικὰ ἔργα και τὸ καλύτερο ἔργο του εἶχε ὡς τίτλο: «Ἡ ἁρμονία τῆς πίστεως και τοῦ λόγου». Οἱ γενικώτερες φιλοσοφικὲς και πνευματικὲς κατευθύνσεις του ἔτειναν στὴν ἐνότητα τῶν δυὸ μεγάλων πνευματικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του, τοῦ ἠθικοθρησκευτικοῦ εὐσεβισμού και τοῦ δογματικοῦ νοολογισμοῦ και ἰδεαλισμοῦ τῆς φιλοσοφίας Leibniz - Wolff και στὴν ἐναρμόνιση τῶν ἀπαιτήσεων και τῶν ἰδεολογικῶν τάσεων τῶν δυὸ κόσμων τῆς θρησκείας και τοῦ λόγου. Κατὰ τὸν B. Erdmann ὁ Schultz στὰ εἴκοσι χρόνια (1733—1753) «ἦταν ἡ κορυφὴ και ἡ ψυχὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Κένιξμπεργκ». Ὁ Schultz δὲν ἦταν μόνον τύπος θεωρητικοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ και ἀνθρώπος μὲ μεγάλη δημιουργικὴ, κοινωνικὴ και ἠθικὴ δράση στὸν κύκλο τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο χαρακτηρίζει τὸν ἀνθρώπο ἡ δράση του ὡς Γενικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῆς Πρωσσίας· μέσα σὲ ὄχιτὼ μόνον χρόνια ἰδρυσε περισσότερα ἀπὸ 1500 σχολεῖα σ' ὅλη τὴν Πρωσσία.

Ἐνα τέτοιο πνεῦμα προωριζόταν ἀπὸ τὴν κοσμικὴ σοφία και πρόνοια νὰ βρεθῆ στὸ δρόμο τοῦ Κάντ, στὰ πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς του, και νὰ παίξῃ σπουδαιότατο ῥόλο στὴν πνευματικὴ μόρφωση κι' ἐξέλιξή του. Ὁ F. A. Schultz, ὅπως εἶπαμε, ἦταν ξακουσμένος θρησκευτικὸς κήρυκας τοῦ καιροῦ του. Στὰ θρησκευτικὰ κηρύγματά του πήγαινε ὅλος ὁ εὐσεβιστικὸς κόσμος τοῦ Κένιξμπεργκ. Στὰ κηρύγματά του αὐτὰ ἐγνώρισε τὸ Schultz ἡ μητέρα τοῦ Κάντ. Ἀπ' τὴν πρώτη γνωριμιὰ γεννήθηκαν στενότερες οἰκογενειακὲς

σχέσεις. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Κάντ πήγαινε στὸ σπίτι τοῦ Schultz καὶ ὁ Schultz στὸ σπίτι τοῦ Κάντ. Ἔτσι δόθηκε ἀφορμὴ νὰ γνωρίσῃ ὁ Schultz τὸ μικρὸ Κάντ. Ὁ Schultz εἶδε ἀμέσως τὰ ἐξαιρετικὰ φυσικὰ πνευματικὰ χαρίσματα τοῦ Κάντ, ἔγινε προστάτης του καὶ τὸν πῆρε στὸ Collegium Fridericianum, πού ἦταν Διευθυντὴς του, γιὰ νὰ σπουδάσῃ.

Στὸ Collegium Fridericianum ὁ Κάντ μῆκε ὀχτὼ χρονῶν, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1732 κι' ἐβγῆκε ἀπ' αὐτὸ ὕστερ' ἀπ' ὀχτὼ χρόνων σπουδῆς, στὰ 1740.

Τὸ C. Fr. ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ πρώτη στὸ εἶδος τῆς Σχολῆ τοῦ Κένιξμπεργ. Πρωτοἰδρύθηκε στὰ 1698 ὡς ἰδιωτικὴ εὐσεβιστικὴ Σχολὴ ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ εὐσεβισμού Sprengel καὶ τὸ Francke. Στὰ 1702 μὲ τὴν προστασία τοῦ Βασιλεῦς τῆς Πρωσίας Φρειδερίκου τοῦ Α'. ἔγινε προνομιακὸ ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα (Γυμνάσιο). Μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ θεολόγου Lysius κατὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρότυπο τοῦ Francke στὴ Halle ἔγινε τὸ πνευματικὸ κέντρο τοῦ εὐσεβισμού στὸ Κένιξμπεργκ. Ὡς πρόγραμμά του εἶχε τὸ C. Fr. τὴ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ διαπαιδαγώγησι τῶν μαθητῶν του σύμφωνα μὲ τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα καὶ τὶς αὐστηρὰς ἠθικὰς ἀρχὰς τοῦ εὐσεβισμού. Στὸ C. Fr. ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ μαθήματα καὶ τὶς Ἁγίας Γραφὰς ἐδίδασκαν καὶ τὴν ἱστορίαν, τὰ μαθηματικὰ, τὴ γεωγραφίαν, τὰ λατινικὰ καὶ τὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες.

Στὰ ὀχτὼ χρόνια τῶν πρώτων σπουδῶν τοῦ Κάντ ὁ F. A. Schultz ἔδωσε στὸ μικρὸ προστατευόμενόν του τὴν πρώτη πνευματικὴ μόρφωσι μὲ πνεῦμα καθαρὰ ἠθικοθρησκευτικὸ κι' εὐσεβιστικόν. Στὸ C. Fr. ὁ Κάντ ἔμαθε τὴ λατινικὴ γλῶσσα κι' ἐμυήθηκε στὴν κλασσικὴ λατινικὴ φιλολογοίαν κι' ἐπῆρε μιὰ βαθιὰ κλασσικὴ λατινικὴ μόρφωσι.

Ἀπ' τὰ χρόνια αὐτὰ τῶν πρώτων σπουδῶν του ὁ Κάντ φαίνεται, πὼς δὲν εἶχε καὶ τόσο εὐχάριστες ἐντυπώσεις καὶ ἀναμνήσεις στὴ ζωὴ του. Τὸ πνεῦμα, πού ἐκυριαρχοῦσε στὸ C. Fr., ἦταν ἀντίθετο πρὸς τὸ πνεῦμα «τῆς ἐλευθερίας, τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ φωτός» πού πρέπει νὰ φωτίζῃ τῆς ψυχῆς τῶν παιδιῶν σύμφωνα μὲ τὶς παιδαγωγικὰς ἀρχὰς, τὶς ὁποῖες θ' ἀναπτύξῃ ἀργότερα ὁ Κάντ στὴν παιδαγωγικὴν του. Ἡ βαρὴ θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα, ὁ μηχανισμὸς κι' ὁ ἐξωτερισμὸς στὸ νόημα τῆς θρησκείας, τὸ παραφορτωμένον μὲ προσευχὰς κι' ἐξωτερικοὺς θρησκευτικοὺς τύπους ἐπίσημο πρόγραμμα τῆς Σχολῆς ἐκρῦναν ἀντὶ νὰ ζεσταίνουσι τὴν καρδίαν τῶν νέων γιὰ τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν. Σὲ γράμμα του πρὸς τὸ φίλον του Hippele ὁ Κάντ γράφει «μὲ τρόμον καὶ φρίκην θυμᾶται τὰ χρόνια αὐτὰ τῆς νεότητος του». Ἐπίσης σὲ ἄλλο γράμμα του πρὸς τὸ συμμαθητὴν του Cunde γράφει «Οἱ κύριοι αὐτοὶ δὲν εἶχαν τὴ δύναμιν ν' ἀνάψουσι μέσα μας καμμιὰ σπίθα γιὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἀληθινὴν μάθησιν».

1. Ὁ Κάντ ἐννοεῖ τοὺς καθηγητὰς του στὸ C. Fr. ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Schultz καὶ τὸν καθηγητὴν τῶν Λατινικῶν.